

НЕНОРМАТИВНА ЛЕКСИКА В ТЕКСТАХ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МІЛІТАРНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Микола ВАСЬКІВ

orcid.org/ 0000-0003-3909-1213

доктор філологічних наук, професор, старший науковий співробітник

НДІ українознавства КНУ імені Тараса Шевченка

email: myvaskiv@ukr.net

Анотація. У статті йдеться про різке зростання у вживанні ненормативної лексики в українській мілітарній літературі після початку російської війни проти України в 2014 році, а особливо – після широкомасштабного вторгнення росії в лютому 2022 року, аналізуються причини такого явища, суспільні й художньо-естетичні функції лайливо-обсценної лексики в текстах мілітарних творів.

Ключові слова: ненормативна лексика, мілітарна література, художньо-естетичні функції, мовний опір, номінування.

Постановка проблеми. «Рускій ваєнний карабль, іді нах...й», – видається, що з цієї сміливої та патріотичної фрази в публічний простір активно ринуло вживання обсценної лексики, зокрема в тих сферах, де раніше вона була табуйована. (Про те, як ця фраза набула реактивного поширення серед українських та іноземних спільнот, виразником яких національних наративів (самодостатності, незалежності від усього російського, консолідації, боротьби, готовності «боронити своє» тощо) стала, ґрунтовно й глибоко проаналізовано в монографії Миколи Степаненка «Політика і війна: закономірності та парадокси мовного розвитку (2022–2023 рр.)» [20, с. 21–36].) Це не означає, що ця лексика була раніше не znana для широких кіл мовців, а тепер раптово відкрилася для них і активно вживається. Мабуть, абсолютна більшість мешканців України послуговується відповідними словами в певних обставинах та в певному колі співрозмовників, а тим паче знає про їх існування та основний

семантично-емоційний спектр значень.

Л. Ставицька, посиляючись на слова колись модного, а зараз забутого літературного критика А. Ульянова, давала зрозуміти, що західні суспільства й західні мови вже пережили етап сприйняття обсценних слів як епатажно-вражаючих чи образливих (Європа вже давно пережила подібний “хуйовий жест” <...> вже давно не неприйнятні від матів» [18, с. 12]), тому там спокійно сприймаються в повсякденному мовленні. Не йдеться віри, що ненормативну лексику вживають європейські політики в офіційному спілкуванні, на зустрічах із виборцями (винятки можливі, очевидно, в ліворадикальному середовищі), нею послуговуються в традиційних масмедіа, у спілкуванні з дітьми, сприймаючи як звичну, повсякденну.

Але якщо відштовхуватися від такого бачення проблеми, то можна подумати, що українська спільнота й українська мова нарешті переходять через процес, який уже завершився на Заході, й ми пришвидшено доганяємо його.

Повномасштабне вторгнення стало тригером для швидкої реалізації того, що накопичувалося довгий час. Щоправда, такий процес розпочався, очевидно, значно раніше, в 2014-му, з не менш відомого слогану «Путін – х...йло!», що дає підставу припускати: зростаюче використання нецензурної лексики якимось чином корелює з воєнними діями, й це підтверджують і мовознавці: «Звертання уваги на неприємні й огидні речі мало на меті завдати якнайбільшої образи опоненту. Під час битв існували спеціальні “професійні матюгальники”, що брудними образливими словами та демонструванням соромітних частин тіла намагалися підірвати моральний дух ворога <...> Цей досвід іноді використовувється у нинішній війні проти росії. Доволі часто користувалися ненормативною лексикою в саме такому контексті й українські козаки» [14]. Варто зазначити, що тодішній, у 2014-му, в. о. міністра закордонних справ А. Дешиця постраждав за те, що під тиском натовпу разом із усіма співав, хто насправді є путін, позбувшись за це посади. Отже, не всім і не в усіх сферах можна було вдаватися до нецензурщини, очевидно, як і зараз.

Стан дослідження проблеми. Поки системного дослідження ненормативної лексики, її суспільних і художньо-естетичних функцій у сучасній українській мілітарній літературі немає. Винятком може бути вже згадувана монографія М. Степаненка [20]. Це не означає, що проблема залишилася осторонь від решти української наукової й читацької спільноти. Але її обговорення зосередилося в соціальних мережах, передусім у Facebook'у. В подальшому тексті статті будуть посилання на такі дописи [3; 15]. Частково проблему також зачіпають

самі письменники, розмірковуючи над вживанням обценної лексики у власних творах, доречності чи недоречності саме такого вживання тощо, про що також ітиметься у статті.

Виклад основного матеріалу. У статті найбільше нас цікавить, як активне використання обценної лексики громадянами в неофіційному, напівофіційному й навіть офіційному просторі, особливо військовими, в соціальних мережах і навіть традиційних ЗМІ знаходить відтворення в мілітарній (комбатантській) літературі, які вислови та як рясно спливають на її сторінках, яка їх естетична функція тощо.

Довгий час українська література була доволі цнотливою щодо вживання ненормативних висловів, не виходячи за межі лайливої лексики. Можна навести гнівні лайливі інвективи І. Вишенського на адресу тих, хто пішов на підписання Берестейської угоди, у творах мандрованих дяків – образи й прокляття сатані. За бажання читач знайде лайку, адресовану релігійним супротивникам у творах полемістів XVII ст., причому з обох, а радше трьох сторін. Із пізніших часів на пам'ять приходять баба Параска й баба Палажка з майстерно скомпонованими прокльонами й образами, бабуса із «Зачарованої Десни» О. Довженка: «Їй можна було по три дні не давати їсти. Але без прокльонів вона не могла прожити й дня. Вони були її духовною їжею. Вони лились з її вуст невинним потоком, як вірші з натхненного поета, з найменшого приводу. <...> Це була творчість її палкої, темної, престарілої душі» [7, с. 41]. Письменник наводить приклади бабусиних прокльонів, але загалом вони не видаються аж такими страшними, навіть лайливих слів там майже немає. Тим

паче обценних. Хоча О. Довженка могла обмежувати офіційна цензура чи етично-естетична самоцензура, а насправді його рідна бабуся могла видавати й нецензурні перли.

Однак до тексту «Зачарованої Десни» вони не потрапили, а саме це нас цікавить – як обценна (так і лайлива) лексика знаходить відтворення в художній літературі, тобто в надрукованих текстах. Те, що активно побутувало в усному спілкуванні чи на парканах і стінах, не мало жодних шансів потрапити до друку аж до межі 1980–90-х років. «Табу на еротичу та порнографію зникло ще на початку 1990-х років, кіно, художньо-літературна продукція у фарватері постмодерного заперечення тоталітарного офіціозу перевершила себе у введенні нецензурної лексики та відтворенні еротичних сцен. Всі до цього звикли. Ажіотаж викликає вербалізація обценності в усних офіційних (напівофіційних) підцензурних сферах побутування, осмислення феномену обценності в науковому дискурсі, в лексикографічній продукції» [18, с. 12]. Можна би сказати, що в цей час відмерла нарешті цензура, а отже, відпали всі обмеження. Ненормативна лексика заповнила літературні тексти, передусім епатажної молоді, користуючись мовною ледь не всюдозволеністю та керуючись прагненням максимально вразити читача і тим самим прагнучи привернути до себе найбільше уваги.

Проте була ще одна менш вагома причина для наповнення літературних текстів обценною лексикою від кінця 1980-х років, і причина ця суспільно-політична й художньо-естетична. «Артистичний, або інтелігентський, мат є своєрідним культурним жестом <...> “саме артист, художник, який постійно

працює зі словом, що звучить, інтуїтивно дістає ключовий вислів з повсякденності і повертає його сучасникам уже як поведінкову інструкцію, хай напівусвідомлювану або екстравагантну. На стадії вступу у нову епоху мат і міг сприйматися як символічне вираження повного звільнення від старого режиму з його традицією розділення мови на дозволу цензурою і нецензурну. Помітною робила цей процес жвава участь у ньому інтелігенції, особливо письменників і акторів”. Сказане стосується і першої хвилі зниження мови після революції 1917 р., і післяперебудовної хвилі. Такий тип мовної поведінки заведено називати *мовним опором* офіційній мові. В Україні вияви цього опору стали помітні після перебудови, коли на шпальти ЗМІ та художніх творів вихлюпнулася злива нецензурних, епатажних текстів. Сам епатаж у цій ситуації подібний до того підлітка, який через демонстрацію порушення мовного табу хоче змінити певний соціальний баланс. <...> Комунікативна стратегія епатажу – фатична функція. Складається враження, що нове покоління письменників змагається між собою, як далеко можна зайти у порушенні загальноприйнятих норм. Українська епатажність комерціалізується і врешті-решт стає тривіальним явищем, яке дратує й обурює читача» [18, с. 54–55]. Можемо продовжити думку та припустити, що вплив нецензурних слів після початку російської агресії в 2014 році й – особливо – після повномасштабного вторгнення в лютому 2022 року теж має в основі суспільно-політичні витоки.

Хоча в перші 15 років ХХІ століття вживання обценної лексики в літературних творах пішло на спад, унормувалося. Така лексика не вийшла повністю

з ужитку, навпаки, залишилося чимало авторів, які здобули славу «ненормативників» і не можуть не продовжувати її (Сергій Пантюк, який не цурався й не цурається ненормативного слова, у коментарі до поезії «ПереВіктороБайрачне» пише, що «Віктор Байрак – відомий поет і бард, майстер складених рим і міцного слівця» [17, с. 57], і цим обґрунтовує вживання нецензурщини в названому власному творі).

Як свідчить стаття «Ненормативна лексика» в українській Вікіпедії, мовознавець В. Жельвіс вирізняв 27 функцій вживання в мовленні, переважно розмовному, нецензурної лексики. В підрозділі «Психологічні та соціальні властивості» цієї ж статті зазначається, що «ненормативна лексика, лайка виконує в мовленні людей до 30 різних функцій – від психологічної розрядки, вислову невдоволення, презирства до способу переконання співрозмовника» [14]. Можемо припускати, що значна частина домінантних серед перерахованих функцій посилюється й отримує легітимізацію в значній частині мовців, зокрема й у творців сучасної української мілітарної літератури. Рясність уживання обценної лексики, причини її залучення до літературних текстів, зображально-виражальні ефекти відрізняються в кожного автора.

Українська література вже мала досвід активного введення в тексти нецензурщини в 1990-ті роки, коли знімалися попередні тоталітарні табу в різних сферах, зокрема в зображенні тілесного низу та його фізіології, а заодно й на відповідну лексику. «Суспільна мораль, як правило, дозволяє “розкривати” лише частину людського тіла – так званий тілесний “верх”. На тілесний низ, який

складається з органів, що виконують екскреторну та сечостатеву функції, суспільна мораль давно наклала табу. Ця заборона полягає в тому, що тілесний низ, згідно з приписами суспільної моралі, доступний лише самому власнику тіла і, таким чином, залишається і надалі має залишатися прихованим від суспільства» [8, с. 124]. Значною мірою це було пов’язано з епатажем, прагненням здивувати, вразити читача, навіть викликати в нього відразу, поступово вживання нецензурщини входить у певні «береги», хоча не зникає зовсім. Щось подібне можемо зазначити для мілітарної літератури, яка постала після 2014 року.

Андрій Гуменюк (Кельт), чиє перше видання «Африки» було надруковане в 2018 р., дає пояснення, що потім стане традиційним: жива мова військовиків, особливо в екстремальних умовах, сповнена обценною лексикою, тому без неї відтворення солдатсько-офіцерського мовлення буде неприродним, штучним. «Причесаний, цей текст може стати літературнішим, але перестане бути розмовою» [6, с. 11]. Відповідно твориться дещо незвична «література, бля» [6, с. 14]. Але на чималий за обсягом текст справжнього матюччя, пов’язаного зі статевими органами та їх сексуальною фізіологією чи відповідними прозиваннями осіб, не так багато: «О суки!» [6, с. 16], «А тепер хріндячать» (17), «А за що ти, бля, воюєш? – Та за твій Донбас, курва!» (21), «Ти ж, сука, живий, а й тут хочеш примазатися, сране п’яте колесо» (22), «Малороси хрІнові» (50), «О сучари!» (70), «Хотіли, курва, росії? От росія вас і розхирячила» (90), «На нашому блядському “тіві”» (94). Автор намагається не вживати вже аж надто нецензурні слова, наприклад, обценні назви

статевих органів чи статевому акту, удається до вживання «причесаних» синонімів: «хріндячать», «хрінові», «розхирячила».

Як певну екзотику, сприймає мати (їх автор називає російськими, хоча більшість із них є спільнослов'янськими за походженням, зокрема й давньоукраїнськими) полька Моніка, а заодно й автор: «Наїздами з'являється Моніка – польська журналістка зі слабкістю до російських матів. У неї не лайка, а екзотика, таке собі “заїбисьце”» [6, с. 50].

Можливо, «травоїдний» період до повномасштабного вторгнення, а можливо, галицький культурний код письменника призвели до частішого вживання майже «прийнятної» лексики, цензурованої лайки чи пов'язаної з тілесними виділеннями: «у цьому задуп'ї» (20), «сране п'яте колесо» (22), «москаль» (25), «кацапи», «по-простому – не всралися» (29), «малороси хрІнові» (50), «дебілоїдну класову ненависть» (58), «І нам на цю кацапську мать / Насрать! Насрать! Насрать!» (62), «по-чесному, просто сцю» (90), «а мені насрати» (93), «сидіти нам всім в сраці» (95), «Та й ти херня; та й я до сраки» (115) та ін.

Серед пересічних громадян України існує міф про те, що обценна лексика в українців – це запозичення від росіян, які, своєю чергою, перейняли її від монголо-татар. Але це не більше ніж міф: «Ці теорії слід визнати помилковими: всі ці слова (обценні. – М. В.) мають спільнослов'янське походження з явною індоевропейською етимологією» [14]. Хоча без російського впливу не обійшлося. «Українські лайки, як правило, пов'язані з задоволенням природних функцій організму та продуктами дефекації (т. зв. *копроректальна* лексика). /

Центральним і найуживанішим є слово “срака”, яке історично вживалося і вживається в безлічі контекстів, починаючи від декількох варіантів посилення опонента “в сраку” до фізичного пред'явлення дупи як останнього аргументу в горезвісних сільських сварках. Це слово продовжує цілий синонімічний ряд такого типу: гімно, гімно собаче, гімнюк (гімнючка), засранець (засранка), серун (серуха), дристун, бздюха, бздюх» [14]. Натомість у російській мові домінує ненормативна лексика іншого походження.

«В ненормативній лексиці американців, англійців і росіян провідне місце займають слова сексуальної тематики й пов'язані зі статевими органами (т. зв. *сексоцентрична*, або *відгенітальна*, лексика)» [14]. За останнє століття в українському обценному словнику значно зросла кількість саме сексоцентричної лексики, й пояснюється це російським впливом, зокрема й непомірним зростанням носіїв російської мови та відповідної лексики та фразеології. «Особливо швидке і масивне запозичення ненормативної лексики з російської мови відбулося під час розпаду Російської імперії та становлення Радянської влади в Україні, коли використання лайки було ознакою належності до робітничого класу і таким чином дещо втратило соціальне табу такого роду ненормативної лексики. Подальше поширення лайки сексуального типу продовжилося під час репресій 1930-х років, коли певна кількість населення, перебуваючи в сталінських таборах та тюрмах, ще більше запозичували лексику, притаманну кримінальному оточенню, з яким вони контактували. Також зросійщення в Україні призвело до того, що навіть у

сфері лайки та нецензурних висловів відбулася певна трансформація, коли від “копроректальної” лексики, притаманної українській мові, відбувся перехід до сексуальної лексики іноземних запозичень. На території України цей поділ ненормативної лексики тепер дещо збігається з мовним поділом населення регіонів України» [14]. Це пояснює, зокрема, чому у львів'янина А. Гуменюка домінують питома українська лайка й обценна лексика, хоча й він не обходиться без запозиченої в «сусідів» сексуальної чи евфемінізованої сексуальної лексики.

Мабуть, ще цютливішим за А. Гуменюка у вживанні нецензурної чи лайливої лексики був Борис Гошко в «Людах війни» (2019). Значну частину висловів можна назвати «звичною» лайкою чи просто стилістично маркованою, зниженою лексикою: «до сепарів» [5, с. 12], «мінососи!» (36), «наближених до їхніх срак» (65), «через “йоб твою мать”» (67), «аватари» (71), «от старий мастурбатор» (81), «таких лицемірних сучок» (113), «потенційні Юди» (114), «часто бикують» (133), «такі вилупки зі зброєю» (149), «сепари» (165), «сраки великих командирів» (170). Прикметно, що солдатська лайка стосується або «сепарів», або власного командування на рівні старших офіцерів. І лише одного разу письменник вдається до справді грубого виразу, до мату: «через “йоб твою мать”» [5, с. 67]. Персонажі Б. Гошка чи оповідач інколи вдаються до пафосних, публіцистичних заяв, виступів, промов, проте навіть це й відсутність обценної лексики, яка нібито повинна бути обов'язковою в устах солдатів у окопах, не творять враження штучності, неправдоподібності зображуваного.

Якщо Б. Гошко дуже обережний щодо вживання нецензурної лексики, то Євген Стеблівський (роман «Лють» [19]) і взагалі безневинний. Він відтворює буття національних добровольчих формувань у Маріуполі напередодні повномасштабного вторгнення, після їх оточення на «Азовсталі» головний герой електронно листується з Даром, одним із оточених керівників добровольців. І жодного разу з їхніх уст, як і з уст будь-кого із захисників України, як і в мовленні наратора, не зривається нецензурний вислів чи навіть натяк на нього. Лише зрідка – «безневинна» українська лайка.

Натомість Є. Стеблівський удається до негативного творення образу ворога, серед інших засобів, через уживання ними обценної лексики. Це традиційний у літературі прийом розмежування персонажів через вживану чи не вживану ними відповідну лексику, але в романі «Лють» доволі продуктивний. Треба, однак, зазначити, що «визволитель» Єгор із Сахаліна теж не дуже рясно вживає нецензурщину, хоча його світогляд, спосіб мислення відтворені доволі майстерно через зображення дій та внутрішні монологи російською мовою з відповідною люмпенською лексикою.

До повномасштабного вторгнення (2017–2018) Артем Чех написав роман «Точка Нуль» як художнє осмислення свого воєнного досвіду добровольця. Перед письменником, як й іншими його попередниками, сучасниками й наступниками у відтворенні воєнних дій від 2014-го до теперішності, постало завдання доречності та кількості залучених у текст ненормативних висловів. Можемо провести аналогію з уживанням інших лексичних пластів із-за меж літературної мови в красному письменстві, наприклад

діалектизмів. Літературознавці вважають, що діалектні слова та фразеологізми доречні для називання тих предметів і явищ, які не мають відповідників у літературній мові, передають екзотизм, незвичність зображуваного, характеризують мовця тощо. Проте так само науковці наголошують: не варто перенасичувати ними текст настільки, що це перешкоджатиме сприйняттю контенту, повному розумінню тексту.

Щоправда, не існує жодного чіткого «рецепта», скільки повинно бути діалектизмів на той чи інший обсяг тексту. Науковці й літературні критики наголошують, що кожен автор самостійно вирішує доречність уживання тих чи тих слів і виразів із-поза меж літературної мови, зокрема й діалектизмів, обценної лексики. Одні автори мають добре мистецьке відчуття міри, в інших – воно час від часу підводить. По-своєму цю дилему вирішує й А. Чех. Видається, що дуже вдало, хоча й наше розуміння чи відчуття міри теж є суб'єктивним, можливо, помилковим.

Текст роману «Точка Нуль», вживані в ньому нецензурні вислови можуть бути доброю ілюстрацією для функцій, які покладені на обценну лексику в літературному творі. Наприклад, уже ледь не з перших сторінок твору йдеться про те, що людина в армії, тим паче на війні, повинна забути про приватність свого тілесного низу, його «закритість» для інших, мало знаних людей. Передусім маються на увазі видільні процеси. Про них письменник неодноразово згадує в тексті, вдається до прямого, грубого, інколи – латентного, евфемізмами, називання («хрещення брудом і калом», «наमितь я уявляю, як завтра вранці робитиму свої темні справи, сидячи дупа до

дупи з іншими» [23, с. 14], «ми стоїмо на гівні, тобто біля очисних» (44), «їх стільки – аж злипається» (49), «і я однаково писав би про <...> зброю і дефекацію особового складу» (112), «Миколай <...> Мабуть, засцаяв» (115), «ти в мінус сімнадцять посеред поля не срав. Уже срав, нормально, жити можна» (124), «щоб раз на тиждень яйця помити?» (151), «обісцаявся в гостях – досвід» (153), «за “підараса” завжди треба відповідати» (164), «таке враження, що твоє дзюрчання чути в Луганську» (179)) з кількох причин.

Користуючись класифікацією функцій В. Жельвіса, для пояснення наведених вище цитат, можемо назвати такі, перераховані серед перших: «1. Як засіб проявлення профанного начала, протипоставленого началу сакральному», «3. Засіб пониження соціального статусу адресата», «4. Засіб установлення контакту між рівними людьми», «5. Засіб дружнього кепкування або підбадьорювання», «8. Криптоалічна функція – як пароль, що допомагає визначити “своїх”», «9. Для самопідбадьорювання», «10. Для самоприниження», «11. Показати себе “людиною без передсудів” (без упереджень. – М. В.)», «14. Наративна – привернення уваги до себе, епатаж», «15. Апотропаїчна функція – “спантеличити”», а ще «демонстрація статевої належності мовця», «терапевтична – застосовується в психоаналізі для лікування нервових розладів», «як мистецтво – бажання увиразнити мову», «як бунт», «як засіб вербальної агресії» та ін. [14]. Зрештою, з такими чи іншими подібними функціями пов'язані нецензурні вислови про видільні процеси в більшості творів мілітарної літератури.

На цьому тлі видільних процесів уживання ненормативних висловів,

пов'язаних зі статевими органами й актами, значно менше в тексті. А. Чех має своє тлумачення мотивів удаватися до такої лексики – правдиве відтворення реалій війни та власна небайдужість: «Поки що ми живі, тож і про війну говоримо чесно й відкрито, долучаючи ненормативну лексику» [23, с. 136]. Але автор удається до них переважно з метою якомога повніше й адекватніше передати означене ними поняття чи схарактеризувати мовця: «Напиши про весь цей долбобєбізм» [23, с. 49], «комбат <...> обкладиме солдатів та офіцерів хуями» (53), «у тебе таке охуєнне взуття. Охуєнне й пиздате» (186). Письменник сам мотивує вживання обценної лексики (як і в Б. Гошка) щодо українського військового керівництва й політиків негативним до нього ставленням із боку солдатів. «Інший грає в патріота та батька нації, виголошуючи сльозливі промови <...>. Всі вони для нас – нецензурна лексика, жаргон і арго» [23, с. 137].

В тексті «Точки Нуль» зустрічаємо навіть рідкісний випадок використання нецензурщини для творення комічного ефекту. «Перший другому. Перший другому. Перший, блядь, вийди на зв'язок! / – Перший. / – Спиш? / – Сплю, але все чую» [23, с. 135]. Гумор, комізм загалом на війні й у текстах про війну ніхто не відміняв, він невід'ємний складник, поруч із драматизмом і трагізмом, багатьох текстів мілітарної літератури, але це ледь чи не єдиний приклад відтворення комічної ситуації за допомогою обценного слівця. (Одразу на думку спадають слова письменника-військового Артема Чапая, який ставить поруч гумор і ненормативну лексику: «Що зараз найбільше допомагає нам психологічно? З моїх спостережень, це три речі. По-перше,

почуття гумору, зокрема чорний гумор. По-друге, це матюки та прокльони, типу “руській военний корабль” і таке інше. І третє – це міфологізація та філософізація» [22, с. 22]. Хоча вживання ненормативної лексики завжди межує зі зниженим стилістичним ефектом, є певним елементом карнавальності зображуваного. Проте більше фантасмагоричним, гротескним, ніж комічним.

Якщо ж казати про власне сексуальний акт, то А. Чех вживає значно обтічніші вислови, наприклад, відповідне слово «секс» ледь не як медично-фізіологічний термін чи вживану в різних варіантах фразу «солдат сидить і мріє про бабу» [23, с. 53]. Йдеться у творі письменника про жінок «із заниженою соціальною відповідальністю», проте він уникає будь-якої ненормативщини стосовно них, навпаки, акцентує увагу, що «повії чуйні. Вони здатні допомогти солдату впоратися з відчаєм <...>» [23, с. 182], та висловлює низку подібних ледь не компліментів стосовно них. Тому для синонімії не згадуються жодні «шльондри», «шалави», «проститутки» тощо, лише майже шанобливе маркування «повії». Отже, на тлі не лише ворога, а й військового начальства та політиків повії виглядають дуже презентабельно.

Натомість значно більше в тексті (хоча не так уже й багато) висловів, які можна назвати звичною лайкою на межі стилістично маркованої лексики, коли зовсім нечасто ця межа перетинається: «череватий муда» [23, с. 14], «ламай усе до біса» (17), «чувак, це ти?» (19), «непроглядна сепарська темін» (101), «за “підараса” завжди треба відповідати» (164). Зрештою, можна твердити, що в будь-якому співмірному за обсягом епічному творі зустрінемо приблизно таку саму

кількість стилістично зниженої чи лайливої лексики, якщо не більше.

Чимало творів, написаних після широкомасштабного вторгнення, на цьому тлі привертають увагу значно більшою концентрацією ненормативної лексики в текстах. Для цього є багато причин: і вже згадувана А. Чапаєм можливість через неї скинути психічно-нервову напругу, й відсутність потреби довго підбирати потрібне слово, й спосіб виразити велику силу емоцій та багато інших. Тому в навіть не художніх, а есеїстичних, публіцистичних текстах Олександра Михеда, який до цього цурався будь-якої нецензурщини, рясно зринають лайливі, обценні лексеми. Наприклад, на означення агресорів-росіян: «під кацапами», «між крайнім рубежем і русньою», «полоненого орка», «я б на місці кацапів теж не рахував», «ми напхаємо кацапам», «“руській” – слово зараз образливе», «шукаєм і знищуємо русню» [12, с. 252, 256, 258–259, 263, 298–299]. Ще більші гнів і обурення від учинків окупантів знаходять відповідний вияв у ще «крутішій» лексиці: «то що ж вони, блядь, таке?», «якого хуйла вони холуї?», «залишити насрану купу лайна», «руській корабль іді нахуй», «проїбатися», «в’їбали і з’їбалися», «краще б уже їбануло», «у мене все набігнулося» (цитуються слова жінки, Лари Яковенко), «час з посмішкою їбошити», «блядь, з чого ці люди зроблені», «оце, блядь, накал», «у повномасштабній жопі», «втрачаю, блядь, людей», «будуть срати кров’ю» [12, с. 75, 100, 113, 129, 131, 158, 217, 251, 258, 262–263]. О. Михед у опублікованих у книзі «Позивний для Йова» дає також власне пояснення, чому вдається до такої сильної та колись забороненої для його творів лексики.

«Щоразу після мату вони (українці. – М. В.) просять вибачення. Вибачте, мовляв, це мова війни. / Мова, в якій все називається своїми іменами. / Війна – це війна, а не операція. / Русській воєнний корабль, іді нахуй – це національна ідея» [12, с. 16]. «Мова війни – це потік мовлення, в якому говорить травма. Травма не може мовчати» [12, с. 197]. І «Мова війни – це військові паролі. Слова-охоронці, що тримають периметр» [12, с. 201].

Виправдання обценно-лайливої лексики під час війни від безсилля, неможливості чи страху завдати ворогові адекватний удар наводить закатований росіянами Володимир Вакуленко-К.: «А нині до зброї не встати, / Ми тільки вживаємо мати» [2, с. 136].

«Не відстають» від О. Михеда й інші літератори. Мирослав Лаюк, наприклад, у репортажах із книги «Бахмут» рясно наводить обценну лексику в розповідях, репліках військових, які не можуть стримати емоцій (хоча у словах «від автора» ретельно уникає вживати такі лексеми): «І от дрон їхній веде, а вони їбашать. Я на газ – і похуянив. Отаке в нас перше бойове хрещення»; «все роз’їбашено»; «а раз ми з Ромео проїбали один поворот і попиздували вбік. А то все однаково. Я кажу: “Рома, ми не туди їдемо, блядь”. Дивлюся – а перед нами вже дві труби: їхня теплостанція, бля. Я захуянив по коробці, газ до поліка [автомобільного килимка]! Підари, певне, думали, що це їбануті якісь» [11, с. 36] (розповідає один зі співрозмовників Міхич). «Авіація. Від неї хуй заховаєшся. Роз’їбало мозги, кишки – в кульочки збирали» [11, с. 37]. Це розказував «один із хлопців».

М. Лаюк, на відміну від раніше цитованих письменників, не дає власного

пояснення для вживання ненормативних висловів у мовленні військовиків і відповідно у власних текстах. Натомість наводить міркування військового капелана, який не знаходить суперечності між щирою вірою українських солдатів у Бога та їхнім частим послуговуванням нецензурним словом. «В Екзюпері є книжка “Цитадель”, де він каже, що людина народжується дуже довго. Я бачив тут дуже віруючих людей, у яких через слово мат вистрибував. Але він настільки щиро вірив, що таких і в церкві не побачиш. Він з Богом познайомився в окопах, тому саме так розмовляє з ним <...> Ми не вимагаємо від наших воїнів святості. Люди ж у церкві тендітніші, вони не вживають слів, як тут вживають, їм таке буде різати вуха. Треба буде адаптувати їх. <...> Бо необережне слово, погляд з боку цивільних – це виклик» [11, с. 58–59]. Хоча можна зустріти й іншу, протилежну, думку.

Ігумен Іов (Ольшанський) стверджує: «У час війни лайка стала дуже актуальною. / Одним із завдань диявола є спотворення в людині тих рис, які роблять її подібною до Бога. Тому лайка – це не просто «шкідлива звичка», це спотворення нашої розумної природи, тож треба боротися за те, щоб називатися християнами не лише на словах. / Коли людина лається, вона починає припинювати, знищувати та спустошувати в собі те, що робить її людиною. Господь творить, а людина нищить. Лайка йде в розріз з основною метою людського буття – бути співтворцем Богові цього світу» [15]. Очевидно, капеланові в окопах ситуація бачиться зовсім іншою, ніж ігуменові львівського монастиря ПЦУ, ближчою до кордоцентричного, ніж канонічного, сприйняття Бога.

Найрясніше матюччя з перших рядків кидається у вічі в книзі оповідань Владислава Івченка «Після 24-го», який мотивує це тим, що так, мовляв, і спілкуються між собою військовики й цивільні українці, особливо в стресових умовах, тим паче – в умовах війни. «Нас тут, блядь, ледь з лайном не змішали! Та немає ніхуя мінометів! Розхерачили їх! Русня знов полізе, мені артилерія потрібна! Тільки щоб точно була, а не хуй да ніхуя!»; «в лоб йому хуярити не треба. Це до пизди дверці»; «Саньок, тут, їбать його за ногу, не телевізор!» [9, с. 57]; «їобнув цілий блокпост русні»; «один геть розхерачений»; «То пиздуйте на передову, там русні повно»; «Але ж свої, гандони, але свої»; «Клоуни їбучі» [9, с. 76–77]. Це «традиційне» мовлення військових, як його собі уявляв письменник, який на час написання оповідань ще до бойових дій не мав жодного стосунку.

Але й цивільні в розмовах між собою теж не цураються міцних виразів. «Поезія? Ти що, їбануся? Гроші краще заробляй!» [9, с. 17]. Це меркантильна дружина так повчає занадто романтичного чоловіка-поета. А ось репліки не для друку, якими «звично» обмінюються чоловік і дружина: «Ань, ти заїбала» [9, с. 33]. «Їоб твою мат, твою, Сашенька!» [9, с. 35]. А це пояснення люблячої дружини не менш люблячому чоловікові, чому не може зосередитися на сексуальних відчуттях: «Бо замість еблі я думаю, що тебе вб'ють» [9, с. 80]. А ось кохана згадує про загиблого коханого: «А потім ми трахалися. Юрочка трахався, як боженька. <...> От Юрочка був фантастичний їобарь. І любив мене» [9, с. 341]. Загалом лайливо-нецензурний лексикон у оповіданнях В. Івченка доволі багатий, хоча час від часу набігає думка, чи варто

аж так рясно вдаватися до нього. І чи таким є спілкування між подружжями, між коханими? Або чи саме так його варто відтворювати?

Хоча письменник має на це власне пояснення. «Нічо, що я кажу “трахатися”? Багатьом це слово видається вульгарним. А мені – слово як слово. І які альтернативи?» [9, с. 342]. Як і пояснення для вживання лайливо-обсценної лексики загалом. На слова одного з персонажів: «Той, а матюкатися можна?» – інший, alter ego автора в цьому контексті, відповідає: «Та, звісно, можна! Ти ж бачиш, що по всіх містах висить “руській военний корабель іди нахуй”! Тепер матюків немає! Точніше є, але це тепер “руській” чи “Москва” – оце матюки, які краще не вживати! А “хуй” чи “пизда” – це тепер просто слова! Корабель – нахуй, русні – пизда! Ага, продовжуй» [9, с. 220]. Що війна відкриває всі шлюзи для ненормативної лексики, стверджує ще один персонаж оповідань (видається, автор також солідаризується з ним, що підтверджують його тексти): «Матюкаєшся – значить, бидло. Такий снобізм другого покоління нуворишів. В університеті не матюкався, але перед університетом учився в спортивному інтернаті, де отримав фундаментальні знання в царині ненормативної лексики. Слова лежали, наче старі автомати на складах, – і ось тепер знадобилися. Він лаявся і думав, як убиватиме окупантів» [9, с. 170]. Такий підхід має певну частку рації, хоча засилля лайки й, особливо, матюків викликає одночасно відчуття невинуватості надмірності. Хоча, можливо, таким був авторський задум, а мовляв, твір треба інтерпретувати за законами, які встановив його творець.

Що не обов’язково в описах

сексуальних стосунків між закоханими вдаватися до слова «трахатися», доводять рядки поезій Павла Вишебаби: «Як же спрагло ми будем кохатись»; «Щоб твій стогін злякав порожнечу»; «А на ранок любитиму знов»; «Кохались так, що падали картини» [4, с. 36–37, 111]. Вишебаба – військовик, який, безперечно, знає, що таке міцне слово. Можна би заперечити також, що Вишебаба – поет, а Івченко пише «прозу життя».

Справді, аналіз багатьох віршових збірок поетів-«мілітаристів» переконує, що лірика значно менше толерує ненормативний лексикон, хоча не цурається його зовсім. На майже 200-сторінковій «Вірші з бійниці» Максим Кривцов («Далі») вживає «міцне» слово лише раз: «Татуювання / яке хуй виведеш / можеш забити» [10, с. 92]. Можливо, ще один раз щось віддалено наближене до «міцного» слова: «Ця війна / синьооке стерво» [10, с. 144]. А в описах статевого єднання традиційно, як і П. Вишебаба, М. Кривцов обходиться без нецензурних висловів, поетизуючи його: «Йтиму по мінному полю її тіла», «Твоє тіло / це / мінне поле // буду йти обережно / по колу // по губах / по руках / по ногах // бабах!» [10, с. 118, 160].

Тим паче уникають нецензурних висловів письменниці. Жодного ненормативного вислову не зустрінемо у збірці Ярини Чорногуз «[dasein: оборона присутності]» [24]. Хоча поетка знає, що таке круте слівце, й не цурається його зовсім, у чому переконує власноручний запис розмови з матір’ю колаборанта в Херсоні, викладений нею в мережі Facebook.

Про власну участь як медика в бойових діях після 2014 року пише в романі «Пазли життя. Квантова заплутаність»

Анна Павліченко. Мабуть, за час служби вона чула чимало нецензурних висловів, добре познайомилася з обценною лексикою, однак, попри документальне відтворення подій, обходиться без них. Навіть лайка її, спрямована на окупантів, нечаста й не вражає особливою силою: «москаль продирався всередину»; «пацюки, заслані з московитами, – всюди»; «тут сепари»; «сволота»; «тоді додав лайки»; «я расистка, не люблю москалів і темних»; «вони там прихвосні Кремля»; «як культурно відмовитися й не послати» [16, с. 45, 77, 82, 84, 100, 119, 127, 161]. Найбільша лайка на межі з нецензурною лексикою – це слова «розфігачило» й «дофіга» («розфігачило повністю», «дофіга техніки мають» [16, с. 161]). Навіть для мовної характеристики ворога А. Павліченко вживає не надто гостру лексику: «я стірал руками дерьмо дарог», «що ж ти мовчиш, падло?», «я укрів сам мочитиму» [16, с. 177, 179–180].

Щось подібне з униканням ненормативних висловів зустрічаємо в книзі «Смерть солдата: історія, розказана його сестрою» Олесі Хромейчук, яка більшу частину життя провела у Великій Британії в науково-інтелектуальному середовищі. Авторка наважується вжити нецензурні слова лише цитуючи есемески й телефонні записи брата-вояка: «Слова, які він почув у слухавці, перш ніж розмова обірвалася, були: “Сука! Блядь!”»; «Ну його на хуй!»; «Пи-издець!»; «Це озеро, блядь» [21, с. 70, 130–131]. Або ж уводячи в текст слово брата, беручи його в лапки: «Продемонструвавши свій бронжилет, рацію і всю “хуйню” <...>» [21, с. 131]. О. Хромейчук констатує легалізацію лайливо-обценної лексики з початком широкомасштабного вторгнення («Українці тривожно швидко звикли до

мови війни» [21, с. 35]), проте сама старанно уникає її, наводячи нецензурні слова брата як певну екзотику.

Можливо, це пояснюється певною відстороненістю від війни та її мови за водами Ла-Манша, можливо, тим, що така лексика не личить жінці з наукового світу. Можна припускати, що літераторки, які часто декларують гендерну рівність і права, підсвідомо уникають ненормативної лексики, бо вона є нібито неприйнятною для жінки-мисткині, саме мисткині, в літературних текстах, хоча в реальному житті вони цю лексику добре знають і частенько вдаються до неї. А може, не піддаються «моді» на нецензурщину заради популярності в літературних творах.

Можна, проте, назвати конкретні випадки вживання лайливо-обценної лексики у «жіночих» текстах, хоча й тоді це винятки, які радше підтверджують правило. У «збірці короткої прози в жанрі фантастики від українських письменниць про жіночий досвід проживання війни» [13, с. 4] серед дванадцяти творів лише у двох – оповіданнях Дари Корній «Морельковий чай» і Юліти Тан «Позивний “Мавка”» – зустрічаємо кілька ненормативних висловів. Умовно оповідання Д. Корній можна розділити на дві (або й на три) частини. В першій ідеться про романтично-світле кохання, де для лайки чи, тим паче, обценної лексики місця немає. У другій відтворюються бойові дії, війна в усій її непривабливості. На це накладаються гіркота, зневага головної героїні до колишнього коханого, який проміняв Батьківщину на сите, безтурботно-щасливе заокеанське життя.

Як наслідок, на сторінках зринає відповідна ненормативна лексика: «І я ненавиділа – і тебе, і твого сраного пса,

і твою чортову ситу Америку, ненавиділа пуйла, усіх кацапчуків. <...> а ти в Сан-Франциско п'єш свій віскі й трахаєш свою Крістл» [13, с. 106], «жодна страна куля», «Є й романтики, трясця їм в зад», «Він ворог! Двонога істота, котра жере, сере, любить секс, але принагідно тебе замочить» [13, с. 108] (показове оте «любить секс», яке видається жіночим евфемізмом авторки значно грубого вислову чоловіка-снайпера Остапа), «руський покидьок», «кацапське середньовіччя», «Дуринда. Ностальгія в неї. Засунути тобі твою ностальгію в одне місце та надавати по ньому ломакою» [13, с. 109–110]. Це весь арсенал лайливо-обсценної лексики у творі Д. Корній, де власне обсценних слів – обмаль, натомість письменниця вживає «полегшені» форми, вдається до евфемізмів («в одне місце» тощо).

А потім із загибеллю коханого війна для Юлі не відходить на задній план, але вже ні війна, ні, тим паче, загиблій за Україну Юрій не зроджують гострих хвилевих почуттів, а отже, й ненормативних висловів. Важко сказати, чи це є наслідком «жіночого письма», чи в тексті письменника-чоловіка персонаж-чоловік переживав би втрату кохання всього життя без уживання лайливо-обсценної лексики. Залишається констатувати, що персонаж-жінка у творі письменниці до таких висловів не вдається, хоча війна й надалі триває.

Щось подібне зустрічаємо і в оповіданні Ю. Ран «Позивний “Мавка”». Твір складається з розділів, у яких поперемінно йдеться про сучасні військові будні наділеної надприродними можливостями Марти, яка отримала позивний «Мавка», та про її попереднє життя як спогади від глибокого дитинства.

Довоєнний досвід не припускає навіть натяку на лайку, не кажучи вже про обсценну лексику. Натомість «воєнні» розділи пересипані нецензурними висловами, до яких вдаються як чоловіки, так і жінки, не відчувачи будь-якої незручності від присутності представників протилежної статі. Війна стирає грані як між гендерними відмінностями, так і між нормативними й ненормативними мовними пластами.

Тому «дитячими», безневинними видаються вислови «ну трясця», «ступили всі пельки», «як можна ефективно надирати оркам зади?» [13, с. 230–231]. Інколи письменниця лише повідомляє про ненормативність лексики в діалогах бійців («досягає неймовірних висот у майстерності лексики», «Мольфар уже розмовляє матом, не стримуючись навіть при жінках» [13, с. 235, 254]). Однак авторка не оминає й прямого цитування міцних висловів, і нецензурщина із солдатських уст на лінії фронту теж видається звичною, не ріже вухо: «ну курва», «звільнюся з армії нах*й», «пробач, бл*дь», «тому, що про*бали», «вона відповідає “За*обана” на всі “Як ти?”», «Просто ох*іти» [13, с. 229, 230, 234, 253, 260]. Інколи нецензурна лексика втрачає емоційно-експресивне забарвлення й вживається як найадекватніше семантичне відтворення конкретних предметів, понять, явищ, дій тощо.

Наслідком цього стає те, що відбувається семантичний зсув, обсценні лексеми зменшують зв'язок із ненормативним їх статусом і відтворюють цілком зрозумілі та прийнятні для більшості поняття й відчуття. Так, слово «й*бнуті» перестає бути лайкою в солдатських устах і трансформується в позитивне означення неординарних, особливих людей: «Я

ж із повагою <...> “Й*бнуті” – це ж я в хорошому сенсі...» [13, с. 257]. Та попри кілька випадків уживання ненормативних висловів у оповіданні Ю. Ран, видається, що й тут певна «традиціоналістська» жіноча цнотливість виявилася в тому, що письменниця сором’язливо ставить зірочки в нецензурних словах, ніби від того вони стають не промовленими (не надрукованими).

А от щодо обмеженості ненормативної лексики в ліричних творах, то поетична практика багатьох митців це спростовує. Одразу на думку спадають поезії цьогорічного лавреата Національної премії України імені Тараса Шевченка Юрка Іздрика, на які накинuloся чимало критиків і просто читачів за послугоування обценними лексемами. Це при тому, що поет і вірші його лавреатської збірки «Колекція» до широкомасштабного вторгнення, як і до російської війни проти України, мають дуже опосередкований стосунок, тобто ненормативна лексика в них не може детермінуватися цією війною. Одні вважають, що її у віршах Ю. Іздрика надмірно багато, інші – що помірно мало. Ще одні стверджують, що лише митець сам може обмежувати себе у звертанні до тих чи тих мовних пластів.

«Одні тепер тішаться за Іздрика, інші стогнуть, рвуть собі волосся на пупі й обурюються, нарікаючи, що бідний Кобзар перевертається в труні. А причина страшна і розпачлива: матюччя! Так, ніби Кобзар його не вживав. / Хоч насправді цього добра в Іздрика як кіт наплакав, але у нас завжди можуть зробити з мухи слона і зі слона – муху. Особливо люди, що не орієнтуються в сучасній світовій літературі, яка не знає такого поняття, як “матюччя”. Не існує слів, заборонених

для вживання в літературі. І не лише в літературі, але й у кінах» [3], – стверджує Юрій Винничук. Далі він наводить приклади із творів Генрі Міллера, Чарльза Буковскі, Донни Тарт, Чака Палагнюка, Джерома Девіда Селінджера й завершує зверненням до текстів аж ніяк не святецького Вільяма Шекспіра.

А потім підсумовує: «Лайка робить мову персонажа реалістичнішою, дозволяє яскравіше розкрити характер героя і його темперамент. Іздрик у своїх творах – не обов’язково він сам, бо часто промовляє від імені інших осіб, і тоді лайка стає засобом для шокування читача, своєрідним вихлюпом крижаної води. А загалом такі емоційні стани, як біль, відчай, гнів, розпач, дуже непросто передати звичайними словами, щоб підсилити напругу. Або як передати молодіжний сленг? Чи кримінальний?». Хоча подальші два речення ставлять під сумнів усе наведене вище: «Сучасні письменники з цього огляду вже не дивина. Багато хто лається доречно чи недоречно» [3]. Тобто сумніви в доречності нецензурщини таки чинні.

Однак повернемося до поезії митців-комбатантів. Для прикладу, до збірки Сергія Пантюка «Зникома зима» 2023 року видання. Лайливої лексики там чимало, передусім у характеристиках росіян чи їх мовлення. Також є вона, межуючи з обценною, в еротичних описах жінок чи статевих актів, але переважно – завуальовано-пестлива чи й цнотлива. Є й відверта обценна лексика. Ось різноманіття, не все, лайливо-нецензурної лексики в збірці С. Пантюка: «цицаті дівчата» [17, с. 9] (далі зазначаємо лише сторінку збірки в круглих дужках), «а ні, ні фіга» (9), «Лише москалоти здихає у 5–7 разів більше» (9), «Навіщо

землі стільки дохлих москалів?» (16), «кацапи» (17), «Від наявності різних мудил і сук», «Полетить стріла чи хутчій – матюк...», «В отаманах, як завше, бандюк та гімнюк», «Продаються поети за хрюк і пук» (20), «Дві планети грудей / і туманність лона / ще очікують народження / свого Бога...» (38), «Кохання це не знає меж. / Я скоро вибухну. Ти теж...» (39), «Краби моїх рук / доповзуть до твоїх циць» (40), «На хріна той Патон / Цей міст зварив» (43), «Свічки каштанів, як х...ї» (46), «Как задалбала вся твая фіґня!», «І ета жизнь унилая і сучая» (50), «У них попереду – всеохопний пістець! / А в нас – лише великий піст» (53), «Він на недолю блював», «Усі приносять мед і кал» (54), «дер би лис тя», «Біс би мацав за живіт тя» (55), «Це вік, коли курвів уже не хочеться» (56), «Це така собі гра, блін», «Небанальності тре, бля,х/ У строфу мені, бля!», «Народилося, о бл...дь, / Вже й мелодія, бл...дь!», «Хай іде у п...зду», «Все! Завершую. О, бля! Є що слухати, бля» (57, «ПереВіктороБайрачне»), «На фіґа така зима?», «Офіґіла ця зима!» (58), «А тепер попроси, блядь», «Й обламається ебля...» (59).

Усе це можна би вмотивувати словами самого поета: «Коли війна вривається у вересень, / дуже важко написати / вірш без матюків...» [17, с. 19]. Однак доводиться констатувати, що С. Пантук не цурався «матюків» і лайки в тих творах, які були написані ще до 2014 року. Їхня концентрація після 24 лютого 2022 року зросла у віршах поета, але не була для нього якимось новим явищем. І це можна сказати про багатьох як поетів, так і прозаїків-комбатантів.

Роман Павла Білянського (Паште-та) «Битись не можна відступити», один із найкращих епічних творів (а може,

й найкращий) про широкомасштабну війну росії проти України, написаний на основі власних вражень автора, який брав участь у захисті країни в лавах ЗСУ. Зрозуміло, перед прозаїком поставала також проблема відтворити живе, повсякденне мовлення персонажів, які мали реальних прототипів, й ті прототипи часто виходили за межі нормативної лексики. Поверховий погляд може створити ілюзію, що в тексті роману чимало ненормативних висловів. При детальнішому розгляді з'ясовується, що власне обценної лексики, пов'язаної зі статевими органами чи актами, у творі П. Білянського небагато.

Так, вона присутня в романі («усе те ж саме, усе так само, але тільки з хуєм» [1, с. 30], «не можна проїбати військове інвентарне майно» (41), «суки гнилі» (75), «продемонструю свій кошерно обрізаний хуй» (80), «йобу далися?» (85), «Ну, думаю, пиздець» (132), «так, сука, далеко» (137), «І нам пиздець» (147), «Щастя, хулі» (147), «Їдь, сука, блядь!» (267), «Що за блядь» (271), «Кому я, блядь, гранату в кишеню сунув?» (293) – оце й усе на весь майже 400-сторінковий твір; багато це чи мало – вирішувати читачеві), але значно частіше письменник удається до більш цензурних форм, синонімів, заміників тощо. Наприклад, це може бути неповна форма мату («Бля... Ну, капець» (25), «Суть, бля» (190)), яку теж сприймаємо як мат, однак «полегшений». Або ж замість трилітерної назви чоловічого статевого органу автор вживає цілу низку заміників із хріном, хреном, хером, фігом в основі: «Нахер воно тобі треба?» (20), «Нахер тобі служба в Збройних силах?» (21), «За їхніми членами. Я всі їхні відростки запам'ятала» (35), «Нафіґа?» (39), «Та охрініти можна!» (80),

«віршами, бляха!» (52), «Хрень якась» (84), «Будуть херачити, як херачать» (120), «Пішов нахер!» (143), «якась запалювальна хрень» (144), «Не будуть же вони по своїх херачити» (147), «Нахріна тобі корова?», «Та хрін із ним» (277), «Один хер» (291) тощо.

Замість уживання матюччя інколи письменник лише констатує, прямо чи евфемістично, що солдати нецензурно лаються: «послали під три чорти» (32), «стогнали, кричали матюки» (33), «тихо й невигадиво матюкнувся» (127), «лаючи її всіма відомими йому нецензурними словами» (259), «ми кричали і лаялися – на рашистів» (225), «насипав русні зі свого кулемета і вигукував німецькі лайки» (234–235), «посилали до біса» (223) та ін.

П. Білянський став відомим в українській літературі як російськомовний автор. Найвідоміший до 2022 року бестселер письменника «Бабуся вмирати не любила» теж був написаний російською мовою, а вже потім – перекладений українською. Сам П. Білянський переконаний, що Україна й українська культура заради власного майбутнього повинні розривати будь-які зв'язки з російським світом і російською культурою. Як це робити, показує на власному прикладі. В цьому сенсі дуже цікавим видається, зокрема, те, як автор роману «Битись не можна відступити» все менше вживає обценну лексику, пов'язану з геніталіями й сексуальними актами (така лексика притаманна передусім для російського соціуму), натомість усе більше в його творі з'являються слова, пов'язані з видільними процесами (характерна українська обценно-лайлива лексика).

Понад те, в першій половині роману переважає російське за походженням

слово «жопа» («через одного дебіла всім настане жопа» (127), «жопою впиралася в купу соняшнику» (143), «хрен его знает, в какую жопу сунут» (166), «пішли вони в жопу, сволота» (203)). Натомість надалі цю «жопу» витісняють питомо українські «сраки» й «дупи», поєднані з видільними процесами чи результатами цих процесів: «Більше їси – більше сереш. Більше шансів здохнути з голою дупою» (228), «через тиждень нам срака» (230), «Застарий я для цього лайна» (234), «пішов у сраку» (237), «всякого гівна в русні дохера» (256), «В сраку. ... Пішло все в сраку» (257), «Просрала?» (270), «спини й дупи» (293), «ніби мішок непотрібного лайна» (376), «з нашої дупи викликати в штаб» (363) та ін.

Зрозуміло, що безмірні ненависть, зневага до ворога й від цього лють, яка наснажує на боротьбу, зроджують у тексті лайливо-обценну лексику на позначення російських військовиків і росіян загалом. Різноманітні розумування Комісії з журналістської етики, яка пробувала визначати, що називати їх рашистами можна, а руснею, орками – «небажано», не вплинули на автора (або й не відомі йому), тому він (треба думати, й українські військові, волонтери, парамедики та ін., які стали прототипами персонажів роману) вживає в романі всі з «дозволенних» і «небажаних» слів: «Рашистам доводьте» (164), «ми кричали і лаялися – на рашистів» (225), «і орки, напевно, чули нас у окопах» (226), «орки регулярно закидували» (232), «насипав русні зі свого кулемета і вигукував німецькі лайки» (234–235), «Орки йому кричали, щоб фашист здавався» (235), «Русня нас мінами вбиває» (255), «через якусь дохлу русню» (315), «за кілька метрів від рашистів» (316), «рашисти

немов збожеволіли», «рашисти сьогодні готуються до великої атаки» (353).

А крім трьох наведених лайливих слів на означення росіян у романі П. Білянського, в «Битись не можна відступити» ще частіше для їх номінування вживається обценне слово «підор» (можливі варіанти в інших авторів «підар», «підер»): «підори в найгіршому сенсі цього слова» (81), «отжали по ходу у пидоров» (133), «кілька підорів з іншого» (143), «зараз підори піднімуть квадратик» (147), «тут ми в підорів, як на блюді» (210), «підорські обстріли» (225), «підорські снаряди» (226), «підскочила підорська БМП із десантом» (322), «на підорський обстріл у бік їхніх позицій летіла одна лише наша лайка» (346), «з підорських мінометів» (347).

М. Лаюк в «Бахмуті» зауважив, що не може пояснити причину саме такого номінування росіян, але констатував уживання цієї лексеми стосовно росіян як тотальне. «Що більше спілкуюся з військовими, то більше розумію, що десь у 90% випадків вони називають російських військових “підари”. Деколи “орки”, “москалі”, “кацапи”, “руські”, але здебільшого – саме “підари”, навіть коли говорять без емоцій» [11, с. 33]. У П. Білянського вживання цього слова для називання росіян не становить абсолютної більшості; воно вживається частіше за «рашистів», «орків», «русні», якщо брати кожну з цих лексем окремо, але сукупно рашисти-орки-русня переважають над підарами.

Очевидно, заклики щодо толерантності стосовно сексуальних меншин мало вплинули на мовлення військовиків у окопах. Чому скорочено-спотворена форма слова «педераст» закріпилася на означення всього російського,

визначити важко. Можливо, ця лексема в застосуванні до росіян, зациклених на ненависті й обзиванні гомосексуалістів, звучить для них особливо образливо. Але це не більше ніж припущення. Як завжди кажуть у такому разі, ця проблема потребує окремого дослідження, що не є завданням нашої статті.

Висновки. Після початку російської війни проти України в 2014 році, а особливо після широкомасштабного вторгнення росії в Україну в лютому 2022 року в літературних текстах, що відтворюють різні аспекти життя українського фронту й тилу, різко зросла кількість ненормативних висловів порівняно з попереднім періодом розвитку української літератури. Оскільки мілітарна література, створена після 2014 року, але до 2022 року, залишилася на маргінесі уваги широких читацьких кіл, то в багатьох склалося враження, що засилля лайливо-обценної лексики є явищем незвичним, новаторським тощо. Насправді вітчизняна література пережила період активного проникнення нецензурної лексики в тексти після розпаду СРСР, її легалізації в цих текстах. Науковою ж легалізацією обценної лексики як у мовленні широких верств громадян, так і в літературі стали праці Л. Ставицької, публікації літературних критиків та самих письменників, які констатують, що подібна легалізація нібито вже давно відбулася в абсолютній більшості європейських і північноамериканських спільнот.

Вживання ненормативних висловів в українських літературних творах суттєво зменшилося напередодні 2014 року, але почало помірно зростати в мілітарній літературі після початку російської війни проти України. Значне зростання – після

24 лютого 2022 року. Зрозуміло, для цього були вагомі причини. Письменники, які особливо рясно вдаються до обсценної лексики, обґрунтовували це тим, що вони лише відтворюють значне зростання нецензурних висловів у мовленні пересічних громадян, передусім у мовленні військовиків, причому не у вузькому колі, коли «зайві» вуха не чують цього, а без обмежень у гучності, тих, хто міг почути, в неpubлічній і навіть публічній сферах спілкування.

Цензурні обмеження впали чи стали безсилими, аби зупинити потік лайливо-обсценних висловів. Тому дуже потужним чинником їх уживання стала можливість для письменників усебічного епатажного привертання читацької уваги до себе улюбленого та своїх творів, мовляв, бачите, який я народний, сміливий, розкутий, близький до фронтовиків і тиловиків тощо. Проте пояснювати широке використання ненормативної лексики лише цими чинниками було би великим спрощенням.

Теоретики мовознавства й літературознавства напрацювали широкий функціональний спектр лайливо-обсценної лексики в художній літературі, зокрема й у мілітарній, чи в протистоянні ворожих військ. Абсолютна більшість окреслених функцій отримує підтвердження в сучасній українській мілітарній літературі. Серед найважливіших можемо виокремити такі функції: відтворює мовлення в моменти великого фізично-емоційного напруження, коли немає часу належно підбирати мовні одиниці; дає можливість фізично-емоційної розрядки, для вислову ненависті, люті стосовно до ворога, для зосередженості в боротьбі з ним; епатажно привертає увагу до творів та їх авторів;

створює комічний ефект; є джерелом приниження ворога; збагачує, урізноманітнює мовні пласти твору; демонструє мовну належність автора та його персонажів тощо.

Якщо не брати до уваги непомірну кількість матюків у творі В. Івченка «Після 24-го» та кількох подібних, то можемо спостерегти, що обсценна лексика в більшості письменників-«мілітаристів» має обмежене вживання та стосується переважно або ворога, всього російського, або вищого керівництва української армії та держави через їх некомпетентність, корумпованість, нехтування життям і здоров'ям військовиків заради досягнення важливих чи ефемерних цілей. Ще одна поширена мета вдаватися до нецензурних висловів – прагнення випустити «пару», скинути напруженість, яка накопичується через високу емоційно-експресивну інтенсивність, сконцентруватися серед хаосу, вирування подій, їх швидких змін для відсічі ворогу. Зрештою, для ідентифікації за принципом «свій / чужий».

Найчастіше ненормативну лексику читач зустрічає в епічних творах, написаних чоловіками. Значно менше нецензурних чи лайливих висловів зустрічаємо в ліричних творах, хоча є винятки для цього твердження, що бачимо на прикладі поезії С. Пантюка. А от у епічних і особливо ліричних творах, написаних письменницями, обсценна лексика майже повністю відсутня. Як бачимо, тут потенційна ґендерна рівність не спрацьовує, очевидно, жінки себе підсвідомо стримують аргументом, що їм «не личить» вдаватися до таких висловів. З точки зору толерантності до сексуальних меншин важко пояснити, чому ворога письменники та їх персонажі

називають «орками», «руснею», «рашис-тами», але значно частіше – «підорами» (як стверджує М. Лаюк, у 90% випадків).

Нецензурна лексика, попри загальне упередження, за походженням не є породженням російської мови, яка, своєю чергою, нібито запозичила її від монголо-татар. Наукові джерела підтверджують, що лайливо-обсценні вислови мають питому слов'янське походження. Але є відмінності: якщо російські мовці віддають перевагу лексиці, яка пов'язана зі статевими органами та статевими актами, то в українській мові здавна домінували ненормативні вислови, споріднені з органами виділення, видільними процесами та їх продуктами. За період радянської влади російська нецензурна лексика почала домінувати й у мовленні українців, особливо російськомовних.

На прикладі роману Павла (Паште-та) Білянського «Битись не можна відступити» можемо простежити, як у мовленні колись російськомовного, а тепер – українськомовного письменника копроректальна лексика, притаманна для українців, у лайках і матюканні все більше витісняє, замінює лексику із сексуальним підтекстом, значно більше притаманну для російськомовної спільноти. Замість грубого називання статевих органів чи статевих актів письменник часто вдається до евфемізмів, перифраз, повідомлень, що персонажі матюкаються, лаються, але самі нецензурні вирази не наводить. Натомість у називанні «видільних» органів, процесів і їх результатів П. Білянський себе не обмежує. Українізація ненормативної лексики спостерігається і в тому, як поступово в тексті роману, наприклад, українські «дупи» і «сраки» витісняють російські

за походженням «жопи». Інколи доводиться чути твердження, що коренізація українців остаточно утвердиться, коли українською заговорять кримінальні злочинці, створивши відповідний жаргон. Можемо перефразувати: свідченням коренізації українців стає все частіше вживання української лайливо-обсценної лексики, витісняючи відповідну російську за походженням лексику.

Багато з тих, хто не толерує вживання ненормативних висловів у повсякденному мовленні та в літературних текстах, висловлюють сподівання, що із завершенням бойових дій частотність звернення до лайливо-обсценних висловів значно впаде або й зовсім зникне з публічного вжитку. Зараз важко щось прогнозувати, хоча видається, що нецензурна лексика в українській мові, а отже, й у художньому мовленні, остаточно легалізувалася й нікуди не зникне, можливо, хіба частково буде певним чином унормована.

ЛІТЕРАТУРА

1. Білянський, П. Паштет. *Битись не можна відступити*. Харків, 2024. 384 с.
2. Вакуленко-К., В. *Я перетворююсь...: Щоденник окупації. Вибрані вірші*. Харків, 2024. 192 с.
3. Винничук, Ю. *Хай йому грець або Fuck!* URL: https://zbruc.eu/node/120906?fbclid=IwY2xjawI_885leHRuA2FlbQlXMQABHqzg4E8zL0yfBUNToKJ9oGyVqJkSrANS_mYsBtfBdFEZQDkuRMcd707GwA_aem_w1jwNrJTg3B6lsqvrIYg (дата звернення: 02.05.2025).
4. Вишебаба, П. *Тільки не пиши мені про війну*. Київ, 2023. 120 с.
5. Гошко, Б. *Люди війни*. Київ, 2019. 232 с.
6. Гуменюк, А. (Кельт). *Африка: Пісні війни. Нелегальні Солдати Батьківщини*. Львів, 2023. 360 с.

7. Довженко, О. *Твори*: в 5-ти томах. Т. I. Київ, 1989. 439 с.
8. Зорин, А. Легализация obscene лексик и ее культурные последствия. *Антимир русской культуры. Язык. Фольклор. Литература*: сб. статей. Москва, 1996. С. 121–140.
9. Івченко, В. *Після 24-го: оповідання. Ритмізована проза*. Київ, 2022. 360 с.
10. Кривцов, М. («Далі»). *Вірші з бійниці: поезії*. Київ, 2024. 192 с.
11. Лаюк, М. *Бахмут*. Київ, 2024. 255 с.
12. Михед, О. *Позивний для Йова. Хроніки вторгнення*. Львів, 2023. 344 с.
13. *Мотанка*: збірка фантастичних оповідань. Харків, 2024. 304 с.
14. Ненормативна лексика. *Вікіпедія*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Ненормативна_лексика (дата звернення: 02.05.2025).
15. Ольшанський, І. *У час війни лайка...* URL: <https://www.facebook.com/groups/252080415199374/user/100015763383078> (дата звернення: 02.05.2025).
16. Павліченко, А. *Пазли життя. Квантова заплутаність*: роман. Київ, 2024. 212 с.
17. Пантюк, С. *Зникома зима: поезії*. Вінниця, 2023. 64 с.
18. Ставицька, Л. *Українська мова без табу*: словник нецензурної лексики та її відповідників. Обсценізми, евфемізми, сексуалізми. Київ, 2008. 454 с.
19. Стеблівський, Є. *Лють*: роман. Харків, 2023. 336 с.
20. Степаненко, М. *Політика і війна: закономірності та парадокси мовного розвитку (2022–2023 рр.)*: монографія. Харків, 2024. 804 с.
21. Хромейчук, О. *Смерть солдата: історія, розказана його сестрою*. Київ, 2024. 208 с.
22. Чапай, А. Якби я не пішов у перший день, пішов би через тиждень. *Слова і кулі*: збірка інтерв'ю / Корнієнко Н. Харків, 2024. С. 12–29.
23. Чех, А. *Точка Нуль*. Чернівці, 2024. 216 с.
24. Чорногуз, Я. [*dasein: оборона присутності*]: вірші. Київ, 2023. 128 с.

REFERENCES

1. Bilianskyi, P. Pashtet (2024). *Fight cannot Back Down*. Kharkiv, 384 p. [in Ukr.]
2. Vakulenko-K., V. (2024). *I'm Transforming... Diary of Occupation. Selected Poems*. Kharkiv, 192 p. [in Ukr.]
3. Vynnychuk, Yu. *Khai yomu Hrets or Fuck!* [online] Available at: https://zbruc.eu/node/120906?fbclid=IwY2xjawI_885leHRuA2FlbQIxMQABHQzg4E8zL0yfBUNToKJ9oGyVqJkSrANS_mYsBtfBdFEZQDkuRMcd707GwA_aem_wljwNrJTg3B6lsqvrIYg [Accessed 02 May 2025]. [in Ukr.]
4. Vyshebaba, P. (2023). *Don't Write about the War to me*. Kyiv, 120 p. [in Ukr.]
5. Hoshko, B. (2019). *People of War*. Kyiv, 232 p. [in Ukr.]
6. Humeniuk, A. (Kelt) (2023). *Africa: Songs of War. Illegal Soldiers of the Homeland*. Lviv, 360 p. [in Ukr.]
7. Dovzhenko, O. (1983). *Works*: in 5 Volumes. T. I. Kyiv, 439 p. [in Ukr.]
8. Zorin, A. (1996). Legalization of Obscene Language Words and its Cultural Consequences. *Anti-World of Russian culture. Language. Folklore. Literature*: Collection of Articles. Moskva, Ladimir, pp. 121–140. [in Rus.]
9. Ivchenko, V. (2022). *After the 24th: Stories. Rhythmic Prose*. Kyiv, 360 p. [in Ukr.]
10. Kryvtsov, M. (2024). *Poems from the Loophole*: Poetry. Kyiv, 192 p. [in Ukr.]
11. Laiuk, M. (2024). *Bakhmut*. Kyiv, 255 p. [in Ukr.]
12. Mykhed, O. (2023). *Call Sign for Job: Invasion Chronicles*. Lviv, 344 p. [in Ukr.]
13. *Motanka*: a Collection of Fantastic Stories. (2024). Kharkiv, 304 p. [in Ukr.]
14. *Obscene words*. [online] Available at: https://uk.wikipedia.org/wiki/Ненормативна_лексика [Accessed 02 May 2025]. [in Ukr.]
15. Olshanskyi, I. *During the War, Obscene language...* [online] Available at: <https://www.facebook.com/groups/252080415199374/>

user/100015763383078 [Accessed 02 May 2025].
[in Ukr.]

16. Pavlichenko, A. (2024). *Puzzles of Life. Quantum Entanglement: A Novel*. Kyiv, 212 p. [in Ukr.]

17. Pantiuk, S. (2023). *Vanishing Winter: Poetry*. Vinnytsia, 64 p. [in Ukr.]

18. Stavytska, L. (2008). *Ukrainian Language Without Taboo: Dictionary of Obscene Language and Its Equivalents*. Obscenities, euphemisms, sexualisms. Kyiv, 454 p. [in Ukr.]

19. Stebliivskiy, Ye. (2023). *Rage: A Novel*. Kharkiv, 336 p. [in Ukr.]

20. Stepanenko, M. (2024). *Politics and*

War: Patterns and Paradoxes of Language Development (2022–2023): A Monograph. Kharkiv, 804 p. [in Ukr.]

21. Khromeichuk, O. (2024). *Death of a Soldier: a Story Told by his Sister*. Kyiv, 208 p. [in Ukr.]

22. Chapai, A. (2024). *If I hadn't Left on the First Day, I'd have Left in a Week*. Kharkiv, pp. 12–29. [in Ukr.]

23. Chekh, A. (2024). *Point Zero*. Chernivtsi, 216 p. [in Ukr.]

24. Chornohuz, Ya. (2023). [*dasein: Defense of Presence*]: poems. Kyiv, 128 p. [in Ukr.]

Summary

OBSCENE LANGUAGE IN THE TEXTS OF MODERN UKRAINIAN MILITARY LITERATURE

Mykola VASKIV

orcid.org/ 0000-0003-3909-1213

Doctor of Philology, Professor, senior research fellow
of RIUS of Taras Shevchenko National University of Kyiv
email: myvaskiv@ukr.net

Relevance of the research. After the strict censorship of obscene words in the Soviet period of the history of Ukrainian literature, the legalisation of such vocabulary began in independent Ukraine. There was a complete rehabilitation of obscene language in literary works and scientific works, primarily by Lesia Stavytska in the early 2000s, although over time the frequency of use of obscene language in fiction decreases and normalises. A new surge comes with the beginning of the Russian war against Ukraine. Initially, the number of obscene expressions increases moderately, significantly increasing the concentration in works written after February 24, 2022. A significant number of swear and obscene expressions are so closely related to semantic, emotional, expressive, connotative complexes and are such important markers of the essence of war that it is impossible to replace them in the text.

The purpose is to analyse the reasons for the sharp increase in the use of obscene vocabulary in Ukrainian military literature after the beginning of the Russian war against Ukraine in 2014, and especially after Russia's large-scale invasion in February 2022, as well as the social and artistic and aesthetic functions of swear and obscene vocabulary in the texts of military works.

Conclusions. The use of obscene language in Ukrainian literary works began to grow moderately in military literature after the beginning of the Russian war against Ukraine. A significant increase occurred after 24 February 2022. Of course, there were good reasons

for this. Obscene vocabulary in most of the “militarist” writers has a limited use and refers mainly to either the enemy, everything Russian, or the top leadership of the Ukrainian army and state because of their incompetence, corruption, and disregard for the lives and health of the military to achieve important or ephemeral goals. Another common reason for using obscene language is the desire to “blow off steam” that accumulated due to high emotional and expressive intensity, to concentrate in the midst of chaos, a whirlwind of events, and their rapid changes to repel the enemy. Finally, for identification on the basis of “friend or foe”. Many of those who do not tolerate the use of obscene words in everyday speech and in literary texts express hope that with the end of hostilities, the frequency of use of swear words will drop significantly or disappear from public use altogether. It is difficult to predict anything now, although it seems that foul language in the Ukrainian language, and therefore in artistic speech, has finally been legalised and will not disappear, perhaps only partially regulated.

Keywords: obscene words, military literature, artistic and aesthetic functions, linguistic resistance, nominating.